

*Мирослав
Попович*

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ КРИЗИ І СОЦІАЛЬНИЙ ПРОГРЕС. УКРАЇНА¹

Поняття прогресу і цивілізаційного типу

Незадовго до своєї смерті, після невдач комуністичної революції в Європі, Ленін визначив стратегічну перспективу, яка залежить врешті-решт від того, що «Росія, Індія, Китай тощо» становлять більшість населення. А саме цю більшість населення і втягують з надзвичайною швидкістю в останні роки в боротьбу за своє визволення, відтак у цьому розумінні не може бути й тіні сумніву в тому, яким буде остаточне розв'язання світової боротьби. У цьому розумінні остаточна перемога соціалізму «цілком і безумовно забезпечена». В іншому місці замість «тощо» Ленін говорить про «Схід», маючи на увазі насамперед спадщину Туреччини. Залишалось спірним питання, чи не перемістилась світова вісь комуністичної революції далі на схід, у Китай, але в будь-якому разі перспектива зіткнення західної цивілізації з об'єднаними силами російської «диктатури пролетаріату» та східного «світового села» тяжіла над людством упродовж майже всього ХХ сторіччя. Таким був результат жовтневих днів 1917 року, що спричинили світовий соціально-політичний землетрус.

¹ Добірку статей цієї підрубрики підготовано на підставі матеріалів відзначеного Державною премією України в галузі науки і техніки проекту «Цивілізаційний вибір України і соціальний прогрес», що став відображенням результатів багаторічних досліджень, здійснюваних в академічних та освітніх закладах України, зокрема в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАНУ.

Для «продовження революції» треба було мобілізувати антиурядові сили, хаотичні й недисципліновані, завдати удару в найуразливіших місцях російської демократії — і система розвалилася. Історія пройшла через точку біфуркації та зреалізувала один із можливих світів — як виявилось, далеко не найкращий. Це була комбінація відважного вольового рішення з хаосом обвалу, що увиразнив усі лінії соціальних розламів. Строго кажучи, здійснений партією Леніна переворот був радше вдалим поштовхом, що звалив російську суспільно-політичну систему в хаос, з якого — не одразу — постав новий порядок.

Від середини XIX сторіччя, особливо після торжества дарвінізму, найвпливовішими залишались еволюціоністські теорії, згідно з якими суспільства можна розташувати на шкалі розвитку від вищого до нижчого з неістотними відхиленнями від еволюційної вертикалі. Смісл історії визначався через поняття «прогрес» («вгору») та «регрес» («вниз») за історичною типологією. Найавторитетнішою філософією історії цього різновиду в 1880–1890-х роках стала марксистська концепція, згідно з якою розвиток людства проходить п'ять суспільно-економічних формацій. Очікувалась пролетарська революція на Заході, але вийшло лише в Росії. Тож місце Росії визначали через її співвіднесення з іншими (західними) країнами. Приєднавшись до західного світу, Росія являла собою його найслабшу ланку. Історія розірвала ланцюг у цій точці, й Росія першою прорвалася у майбутнє людства. Так приблизно пояснювали світовий процес.

Сьогодні, коли на озброєння політиків, військових і дипломатів взято численні культурно-історичні типології, Росія потрапляє кудись в особливий цивілізаційний тип — чи то східноєвропейський, чи то взагалі східний (одне слово, євразійський). Згідно з популярною типологією Гантінгтона, Росія належить до православного цивілізаційного типу, і рубіж між європейським (католицько-протестантським) і православним світами ділить Україну навпіл по Дніпру (або по Збручу) [Гантінгтон, 2006: с. 195]. Соціалістичний «прорив ланцюга капіталізму» виявляється внутрішньою справою «православного світу», ознакою його кризи чи, навпаки, *elan vital* — життєвого поривання. Для Заходу ж він означав лише глухий кут.

Геноцид

Ленін був відданий соціалістичній революції, але без ознак психології пророка, радше як чесний і безжальний службовець, служка ідеї комунізму. Жахливі слова, сказані про Леніна Петром Струве («мисляча гільйотина»), мабуть, не позбавлені правди. Закінчення громадянської війни поставило партію Леніна віч-на-віч із суспільством, яке не приймало комунізму. Цей період ознаменований розстрілами повсталих кронштадтських матросів, масовими стратами заручників, використанням отруйних газів у війні із селянами на Тамбовщині. 1919 року московські робітники-металісти говорили: «Ми в місті пухнемо з голоду, а вони в селі пухнуть від обжерства», а 1921-го вони ж висловлювались інакше: «Ви ви-

магаєте від нас у селі хліба, а що ви даєте нам навзаємін?» Зрештою при катастрофічному зменшенні посівних площ і винищенні коней та худоби перша ж серйозна засуха призвела до катастрофи, і навесні 1921 року 20–25% населення охопив голод [Поляков, 2007].

Продовження політики насильства над економікою в тому ж масштабі було просто неможливе. Відвертий та агресивний виступ Троцького на IX з'їзді партії про роль насильства, товста книга Бухаріна про «економіку перехідного періоду» і, нарешті, коментарі Леніна до неї, повні роздратування складною термінологією, але солідарні з головними ідеями Бухаріна, свідчать, що в 1920-му — на початку 1921-го комуністичні лідери ніяких шляхів «соціалістичної революції», крім масового насильства, не бачили.

Якщо кожен акт купівлі та продажу вже містить у собі капіталізм та експлуатацію, — а Ленін був переконаним у цьому, оскільки бачив тут «ядро діалектики» капіталізму, — то селянство і дрібне виробництво вже є капіталізм або породжують його щоденно і щогодинно. Державна промисловість ніяк не змінює характеру селянської приватної власності, залишає суспільство у найліпшому разі державно-капіталістичним, а регульований, державний капіталізм є кроком уперед порівняно з ринковим суспільством вільної конкуренції. П'ять коротких статей, які викладали новий, «реформістський» погляд Леніна на соціалістичне будівництво, написано в короткий період ремісії між 2 січня та 2 березня 1923 року. В них про об'єднання селянства в кооперативи — не виробничі, як пізніші «колгоспи», а споживчо-збутові, ретельно досліджувані школою Тугана-Барановського, — сказано як про «все необхідне і достатнє для соціалізму». Бухарін після смерті Леніна доводив, що тут викладено ленінський «політичний заповіт». (Це формулювання було антитезою твердженням опозиції, мовляв, політичний заповіт Леніна полягає в персональних рекомендаціях з'їздові партії, головна з яких — заміна Сталіна на посту генсека.)

Старі більшовицькі кадри, хоч як це дивно, дедалі більше виявляли схильність до Троцького, оскільки той — попри його «небільшовизм» — залишався революційним лідером, яким був Ленін у своїх планетарних стратегічних планах перемоги соціалізму. У Леніна з його орієнтацією на Схід прохлюються сліди євразійського «скіфства» — принаймні в пропонованій ним назві держави «Союз республік Європи і Азії». Ленін не любив Європи і, живучи на Заході, залишався росіянином і ніколи не працював у жодній з європейських соціал-демократичних партій (на відміну від Троцького). І все ж таки Ленін — спадкоємець російського західництва, орієнтований на стандарти та авторитети німецької соціал-демократії. Він з труднощами долав своє західництво, але Сходу не знав, і азійські орієнтації його були суто книжно-газетними.

На відміну від комунізму, фашизм проголошує себе націоналістичною ідеологією і політичною системою. Неминучим наслідком націоналістичного тоталітаризму була ієрархічна модель суспільства, пропагована фашистами.

Це риса ідеології та організаційної практики, що відрізняла їх від комуністів. І за основу своєї ідеології фашисти приймали елітаризм, що вивищував «обраних» над дедалі нижчими стратами покірних виконавців і творив, тим самим, фашистський ідеал суспільної організації — ієрархію.

Звичайно, за умов сталінського тоталітаризму говорити про принципи демократичного централізму в партії було безглуздо. Але то було наслідком розвитку і деградації протилежної настанови — засад егалітаризму, ідеї всезагальної рівності. Комуністи починали як партія бідних, і егалітаристське походження режиму давалося взнаки навіть у найбільш деспотичні часи. Натомість фашисти прокламують новоаристократичну природу свого режиму і ніколи не апелюють ні до рівності, ні до свободи та братерства.

Та аристократичний принцип нерівності та ієрархії, проголошуваний фашистами, насправді був псевдоаристократичним як гра в аристократію духу, що тішило самолюбство фашистської верхівки суспільства, але не мало під собою жодних підстав. «Фашистська аристократія» насправді була політичною структурою нижчих верств населення, плебейства в соціально-політичному і духовному розумінні. Саме така масова плебейська організація підкріплювала консервативні засади суспільства, відкриваючи людям із культурно-політичних «низів» можливість легкої кар'єри і посилюючи соціальну мобільність [Зонтгаймер, 2009]. Така політична «еліта», вихована на грубому насильстві, була досить примітивною за моральними якостями, освітою та політичним досвідом.

На відміну від консервативних авторитарних режимів владна система, створена в Італії та Німеччині, спиралася на масові рухи з ідеологією фашистського типу. Це вдихнуло нове життя у слабкі національні державні організми, нав'язавши їм свою партійну ідеологію. «Партія-держава» у фашистському виконанні була такою ж однопартійною системою, як і в авторитарно-націоналістичних режимах, але тут слід би радше говорити не про «партію-державу», а про «державу-партію», «партію» вищих чиновників, кліру, офіцерства та генералітету. «Держава-партія» була давно відомим в історії явищем антидемократичної реакції, що спирається на силові структури державного апарату, — режимом агресивного консерватизму, орієнтованим на так звану «національну ідею», традиційні сімейні та релігійні цінності та ієрархічну будову суспільства. А «партія-держава» стала явищем ХХ сторіччя, елітаризм її не має нічого спільного із соціально-становим елітаризмом «держави-партії», а консерватизм залишає позаду середньовічні цінності й безпосередньо сполучає ХХ сторіччя із трайбалістською свідомістю.

Терористична державність

Паралельно з придушенням демократії в Європі рештки громадянського суспільства нищилися й у так званому СРСР.

Поворот почався в січні 1928-го введенням за рішенням Політбюро режиму «надзвичайних заходів» на селі, тобто поверненням до політики на-

сильницького вилучення «хлібних лишків» особливими продовольчими загонами замість нормальної закупівлі зерна. Селян, які відмовлялися «продавати» таким чином хліб, «судили» як за спекуляцію. Головною «партійною роботою» на селі стало зовсім не утворення колективних господарств і залучення до них максимуму селян. Головне полягало в репресивній діяльності ОДПУ та сотень тисяч підключених до політичної поліції активістів, що мало на меті винищення величезної кількості ні в чому не повинних чоловіків і жінок, старих і дітей. На тлі зорганізованого жаху і стало можливим «створення колективних господарств». Близько десяти мільйонів людей були вигнані з рідних домівок без речей і запасів їжі, їх гнали серед зими на морозі, навесні й восени під дощами по коліно в багнюці, викидали з підвід посеред поля; по-садистському годували у вагонах солоною рибою і не давали пити, мертвих викидали просто під залізничний насип. Частина чоловіків одразу розстріляли. Приблизно третину відправили в табори. Виселених на Урал і в Сибір вивантажували просто неба на землях, непридатних для господарювання. Скільки дітей і старих, виснажених і хворих селян і селянок померло на тих страшних верстах, ніхто не лічив.

Далі було створення хлібного резерву, використане для організації голодомору в Україні, Сибіру, козачих регіонах, Поволжі, Казахстані, Середній Азії. Хліб забирали у селян почасти для експорту, хоча за умов депресії на Заході продавати зерно було тоді не вигідно. Вивчаючи обсяги експорту і резервного фонду, Конквест дійшов висновку, що в 1932–1933 роках експорт хліба був мінімальний. Головні запаси пішли на створення резерву [Конквест, 2007]. 1932-го року це було безумним вибором: забирати було нічого, колективізація призвела до різкого падіння сільськогосподарського виробництва.

Країну віддали в руки НКВС, яке давало «ліміти» й зорганізовувало «своєрідне змагання», вибиваючи зізнання з тисяч і тисяч людей. Але Великий терор тільки на перший погляд видається хаосом, безцілним лютуванням безумців. Головний задум політико-ідеологічного повороту, завершеного Великим терором, полягав у тому, що люди мали просто безслідно зникнути з історії — як минулої, так і сьогодення. Ворогів згадували в обоймах як символи зла, згадки про їхні прізвища були заборонені, герої ставали суто символами «розгортання головних ідей», а їхні життєписи — житійною літературою. В історії залишалися анонімні сили, ідеї та принципи, «розгортання» яких тьмяно віддзеркалювалося в конкретних людських вчинках. Сталін скромно ховався за «головними ідеями», «розгортати» які йому випала доля, — але це було лукаве «смиріння паче гордині», бо так створювалася харизма влади замість будь-яких особистих чеснот. Завдяки абстракції «генеральної лінії партії», що заміняла собою всі можливі системи координат, будучи фактично еквівалентом міфологічного часу та єдиною точкою відліку, релятивізм було доведено до кінця, і диктатура партії перетворилася на особисту диктатуру нечуваної в історії тотальності.

Оцінювати сьогодення і минуле з точки зору «кінця історії» неможливо. Але можна встановити координати, в яких рухається людський світ — інколи хаотично, з провалами у варварство і здичавіння, інколи з героїчними проривами до кращого майбутнього. Такі координати можна шукати для кожної з культур чи цивілізацій окремо: що краще для однієї, не обов'язково краще для іншої. Те, що є прогресом в одному культурно-політичному (зокрема національному) полі чи хоча б в одному вимірі, оцінюється як реакція в іншому — світ людських спільнот є релятивним.

Такий підхід, що відповідає антиеволюціоністській, цивілізаційній концепції історії, дає змогу виявити в політиці більш-менш стабільні геополітичні інтереси державних (національних) структур, що зберігаються за всіх змін в економічному та соціально-політичному ладі та науково-технічній культурі спільнот. Звичайно, поняття «національний інтерес» залежне від історичних обставин, але існують певні віковічні прагнення, вигоди і неможливості, що є реальністю незалежно від культурно-політичних новацій. Росія залишається Росією незалежно від кольору її прапора, і Босфор з Дарданеллами, Балкани і Польща, Україна і Кавказ в різні епохи матимуть для неї схожий історичний сенс. Такі культурно-політичні структури в історії можна уподібнити інваріантам історичних перетворень, від яких можна утворювати системи координат для оцінювання — в кожній культурі окремо — сенсу історичних подій та діяльності особистостей. Так з'являються великі російські, французькі, німецькі, китайські, монгольські тощо історичні події та діячі.

Важко заперечувати такі характеристики. Але необґрунтовано і навіть цинічно було б відкидати прості критерії добра та зла. Той, хто твердить, що все є відносним і, наприклад, середньовічні люди були щасливішими, бо знали межі своїх можливостей, нехай би пожив у вчорашньому талібському Афганістані, де відновлювали ісламське середньовіччя. Пам'ять Чингісхана вшановують у Монголії й ніколи не вшановуватимуть в Україні. Але Чингісхан був давно; натомість нещодавно були Гітлер і Сталін. Чи мають оцінки і тут бути релятивними: в Мюнхені — одні, а в Тбілісі — інші?

Тягість традиції і розриви з минулим

Історію поділити не можна. Або не можна знайти якісь дуже прості, але загальнозначимі оцінки для всіх її великих особистостей. Тож чи існують такі прості цінності, які можна використовувати для виміру скрізь у людському просторі та часі?

Міжвоєнну історію ми розглядаємо під двома різними кутами зору, не усвідомлюючи цього. Наше завдання — неявні зміни вимірів зробити явними. Коли ми описуємо військово-дипломатичну передісторію та історію Другої світової війни, ми, як правило, приймаємо цивілізаційний підхід і підходимо до історії як до продовження розвитку окремих цивілізаційних організмів, політико-економічних культур: німецької, французької, російської,

американської тощо. Звідси перебіг подій 1930–1940-х років, особливо військових дій, у чомусь дуже істотному дивовижно нагадує першу кризу західної цивілізації та Першу світову війну. Лідери європейських держав ніби намагалися ще раз переграти історію, виправити помилки, зроблені за чверть сторіччя до того. Німеччина Гітлера виглядає не більш ніж варіантом історичної Німеччини, як і Німеччина кайзера Вільгельма; Росія Сталіна — варіантом Росії взагалі, як і Росія Миколи II.

Найважливішим фактом, не одразу усвідомленим російськими комуністами, була та обставина, що хаос громадянської війни улігся в рамки старої імперії з деякими територіальними втратами на заході. Нове, «радянське» керівництво дуже повільно осягало ту істину, що СРСР у певному сенсі залишився Росією. Розбудова СРСР, мислимого як «країна обітувана» світового пролетаріату, насправді перетворювалася на відродження Російської імперії з гарячого попелу історії. Реабілітація виразу «Росія» було тепер питанням часу.

Тож міжвоєнна та воєнна історія РРФСР — СРСР дійсно виглядає як історія боротьби Росії за повернення в «клуб великих держав», і боротьби досить успішної. Якщо не зважати на втрати мільйонів людей, «святої сірої худоби», то, на відміну від першої світової кризи, друга закінчилася для Росії щасливо: вона була вирішальним чинником у світовій війні, а після війни стала грізною великою державою, що на всіх континентах навіювала кому страх, а кому надію. Але можливий і підхід з точки зору «прогрес — регрес». Він мимоволі вривається в «цивілізаційні» розмірковування і плутає всі карти. І сьогодні це призводить до ототожнення червоного і чорного, сталінського і гітлерівського тоталітаризму. З точки зору еволюційної (за шкалою «прогрес — регрес»), і тоталітарні держави Заходу, і тоталітарна Росія були величезним проваллям у своїх національних історіях. Але Німеччина повернулася до нечуваного сполучення новітньої технології з архаїчним духовним здичавінням, Росія ж насильницькими методами реалізувала утопічні плани прориву в майбутнє з таким самим результатом. Якщо провести аналогію з Великою Французькою революцією, то нацизм був страшною карикатурою на найчорніші сили монархічної реакції, а більшовизм — на якобінців з ебертистами.

Ми повертаємося до питання: чи пережила революційно-романтична Росія свою реакцію, свій очікуваний лівими опозиціонерами та правими соціал-демократами Термідор? Чи не призвело повернення Росії до «клубу великих держав» до соціального переродження «революційної диктатури пролетаріату»?

Якщо соціалізм — це суспільство без приватної власності на знаряддя та засоби виробництва, то проголошення перемоги соціалізму в одній окремо взятій країні — СРСР — при прийнятті нової конституції 1936 року було чистою правдою. Понад те, поголовна експропріація всіх середніх і великих власностей стала передумовою рішучої модернізації колишньої імперії, що

відкрило доступ найнижчим соціальним верствам до освіти та кар'єри і в короткий термін дало змогу за головними показниками в кілька разів підвищити культурний потенціал країни. Це відіграло вирішальну роль у війні, збільшивши можливості регенерації військової системи, здавалося, смертельно пораненої в перший період війни. Разом з тим той факт, що за великої переваги в людській силі (зокрема, достатньо кваліфікованої для ведення сучасної війни) і в техніці СРСР зазнав неймовірно важких утрат, ставить під сумнів вирішальну роль техніко-економічного чинника. Історія показала, що владний, потестарний вимір доволі незалежний від інших і істотно впливає на долю системи. Мішель Фуко продемонструє незалежність і вагомість владного виміру навіть у таких суто духовних виявах людської активності, як наукове пізнання.

Наївне гасло Великої Французької революції «свобода, рівність, братерство» можна розглядати і як вираз тих вимірів чи координат, за допомоги яких оцінюють шлях людства до прогресу. Прогрес є зростання свободи і людської рівності. Але виявилось, що встановлення майнової рівності не означає торжества принципу рівності взагалі, оскільки одні люди завдяки владі, а не власності стали «рівнішими, ніж інші». Тож до уваги слід взяти критерій свободи особистості як істотну характеристику соціальної системи. І тоді еволюція режиму російських комуністів впродовж десятиріччя 1928–1937 років може бути схарактеризована як зрада первинним ідеалам і «термідоріанський переворот», але в іншому значенні цього виразу. Йшлося не про збагачення вчорашніх революціонерів і повернення власницького індивідуалізму. Керівна верхівка партії відмовилася від ідеї свободи як відмирання держави — ідеї, треба сказати, утопічної, але саме вона була основою комуністичного революціонаризму. Це було неминучим наслідком посилення прагматизму в партії, яка взяла владу. На місце напіванархічної утопії могло б прийти визнання цінностей демократичної держави, а прийшло цинічне відродження нещадних великодержавних механізмів, виправдовуваних «класовими цілями». Деградація комуністичного проекту супроводжувалася загальною деградацією інтелектуальних засад Великої Утопії ХХ сторіччя і неймовірним спрощенням духовної, політичної та економічної системи.

Тоталітарні режими та суспільство тотального контролю

Італійські фашисти назвали своє суспільство тоталітарним радше для епатажу. Тоталітарний режим — це режим тотального контролю держави над нацією без правил і пощади. В демократичному таборі вираз «тоталітаризм» вживали передусім як лайку; спроби ввести його в рамки політико-юридичної лексики не надто успішні. Але існує певний консенсус щодо його змісту. Першою і досі найглибшою працею про природу тоталітаризму була книга Ганни Арендт (1950), яка виходить із структурної

близькості комуністичного і фашистсько-нацистського тоталітаризму, аналізує їхні спільні риси. Насамперед це — тотальна пропаганда і терористична організація. У Желю Желева, болгарського дисидента-філософа і майбутнього президента, в книзі про фашизм неявним чином аналізується і комуністична диктатура; він відзначає такі риси тоталітаризму, як монопартиїність, злиття партії і держави, масовий терор (обов'язкова наявність поряд з тюрмами таборів масового ув'язнення) і тотальний ідеологічний контроль.

Противники такого ототожнення можуть заперечити: мовляв, існує не менше рис, які протиставляють комунізм, тоталітарний чи ні, фашизмові та нацизмові в усіх їхніх різновидах, як ліве і червоне завжди можна протиставити правому і чорному. Проблема тут у виборі історичного матеріалу для порівняльного аналізу. Чому тільки комунізм і фашизм? Тоталітаризм означає тотальний контроль; але чи диктатури ХХ сторіччя були єдиними режимами, що практикували тотальний контроль над індивідом і суспільством? Такий владний режим, як у Китайській імперії, або такі режими контролю, як у деяких давніх теократичних державах мусульманського світу, безумовно містять обидві функції тоталітаризму — пропаганду і терористичну організацію (якщо словом «пропаганда» можна назвати релігійний ідеологічний контроль). Витоки тоталітаризму можна вбачати в теократичних державах середньовіччя, а можна навіть і раніше — у трайбальних організаціях суспільства, де контроль за поведінкою і думками кожного члена суспільства на основі традиційних норм досягав найбільшої повноти.

А проте ми сьогодні не називаємо тоталітарними ні секти типу ранньохристиянських чи кумранських громад, що лишили нам опис звичаїв, надзвичайно схожих на пізніші тоталітарні комуни, ні агресивну державу ісмаїлітів, ні касти індійського суспільства, де контроль за індивідом охоплював навіть його фізичні відправи. Мабуть, тому нам слід розрізняти суспільства тотального контролю і тоталітарні суспільства.

Тотальний духовний та організаційний контроль — це явище, що має в історії людства глибокі корені. Як спосіб організації суспільства він використовує фізичне і духовне насильство, тобто доправові та позаправові механізми, тоді як право не тільки змушує до послуху, а й забезпечує індивідові можливості захисту своїх прав. Де правовий самозахист є фікцією, зокрема у боротьбі індивіда з владою, там суспільство не є правовим — і там панують сила і насильство, а не справедливість і право. Тотальний контроль у трайбальному («родоплемінному») суспільстві використовує владу, ґрунтовану на міфології як нерозчленованій системі знань-вірувань, норм-традицій, базованій на стихійному відчутті єдності своїх і ворожості до чужих. Сліпа трайбальна солідарність і сліпа ксенофобія — явища, з якими цивілізоване людство увійшло і в ХХІ сторіччя. Але коли ми говоримо про тоталітарне суспільство в Росії чи Німеччині ХХ сторіччя, це суспільства з розгалуженими соціальними структурами, здатними до автономного

функціонування і взаємодії, з політичними партіями, автономією знань від вірувань, відносною незалежністю економічної діяльності від держави, різноманітністю ідеологій, які повертаються до спрощених форм, до примітивної структури. Такі суспільства мають риси, спільні з архаїчним трайбальним ладом, коли проблеми розв'язують «просто», та це означає насильницьке втручання ножа терору в тонку спеціалізовану суспільну тканину. Відповідно інформаційна бідність, ба убогість приходить на місце інформаційного багатоманіття, бо для управлінських рішень вже не потрібно великої та детальної інформації.

Різниця між власне тоталітарним суспільством та архаїчними суспільствами тотального контролю виявляється в тому, що тоталітарне суспільство ХХ сторіччя побудоване на руїнах більш складного та інформаційно багатого попередника, якого воно мусить умертвити. Культ убивства і жертви є неминучим супутником провалу модерного суспільства в тоталітаризм. Це відрізняється від життєрадісного садизму трайбального суспільства первісних землеробів, скотарів та мисливців. Тоталітарний режим залишає від цивілізації лише техніку й те, що для неї необхідне. Позбавлена гуманітарного підґрунтя, технічна культура перетворюється на мертво техносередовище некрофільської цивілізації.

Пославшись на силу і насильство як засіб спрощеного і примітивізованого розв'язання проблем, ми мусимо встановити різницю між тоталітарним і авторитарним суспільством. Авторитарний лад застосовує насильство замість права і моралі. Авторитаризм є шлях до тоталітаризму, оскільки він задовольняється заміною вільного рішення, оцінюваного згідно з нормами моралі і права, байдужим до справедливості наказом, підтвердженням загрозою фізичної розправи. Наприклад, диктатура військових із властивим їй поширенням командної системи на ті царини суспільного життя, що їх зазвичай регулюють право, представницькі інституції, нарешті, міркування ефективності, вигоди чи моральності: й усе це замінюють наказ і послухенство. Але це ще не тоталітарна форма організації, оскільки авторитаризм не зазіхає на ті життєві сфери, що перебувають поза владними і взагалі спонукальними вимірами. Коли наказ поширюють на царини, де важливими є знання та здібності, вираження та утвердження людського Я, тоді авторитаризм деградує в тоталітаризм.

В суспільстві, що піднеслося над трайбальним рівнем організації, є взаємодія і рівновага різних соціальних груп з різними функціями, відмінною психологією та ціннісними орієнтаціями, і завжди йдеться лише про переважні соціально-психологічні типи, а не про «типовий», «середній» менталітет, не про «пересічного українця» тощо з властивими йому статистично усередненими рисами ментальності. У спільноті є переважання певних груп, і їх сприймають як її «типових представників». «Переважання» може бути не кількісним, а соціально-політичним — коли переважний тип «просто» має владу в країні. Владу можна мати — в демократичному варіанті — в результаті

тиску «знизу», від мас з їхніми пріоритетами та симпатіями, а може бути панування певних «еліт» завдяки владі, грошам або знанням чи віруванням. І говорячи про «агресивне суспільство», ми мусимо мати на увазі, що агресивною є лише група, не завжди найчисленніша, яка має важелі суспільного впливу і якусь підтримку знизу — можливо, внаслідок дезінформованості чи браку політичної культури. Решта груп можуть бути індіферентними чи ворожими до неї, проте в спільноті існують зв'язки, які об'єднують навіть ворогів — хоча б почуттями взаємної ненависті.

Соціальна норма і соціальна патологія

В нормальному суспільстві достатньо високої міри складності життя більшості людей проходить у просторі оцінок і дискурсів, які можна віднести до широкого «поясу норми». Нормальне суспільство є багатовимірним. У нормі проекти, які потребують оцінки на істинність чи хибність, належить обговорювати раціонально, в пізнавальному дискурсі — байдуже, чи подобаються вони з ідеологічних міркувань. Поведінку і вияви експресії оцінюють за нормами припустимого в суспільстві і приймають, якщо вони не заторкують якісь норми, звичаї, почуття міри чи чиесь самолюбство. Вияви людського Я в різних вимірах комунікації, в різних дискурсах є автономними і є прийнятними для учасників спілкування, якщо принаймні не є взаємовиключними. В суспільстві ж тотального контролю кожен дискурс має бути узгодженим із загальними критеріями, нав'язаними владою.

Все цілком підпорядкувати тотальному контролю неможливо. Жоден тотальний контроль не може повністю охопити всі сфери діяльності, хоча б сферу безпосередніх практичних дій. «Пояс норми» залишається і в тоталітарному суспільстві. Нормальна поведінка потрібна навіть там, де загалом переважає аномалія: так, впадали в транс і неначе втрачали контроль свідомості воїн племені масаї чи давньоскандинавський воїн-берсерк, що кусав у шалі бою свого щита, але билися вони «нормально», по-хижацьки притомно, цілком тверезо використовуючи всі помилки ворога.

Але й у нормальному суспільстві у кожної людини сфера особистих знань упирається в речі, які вона приймає на віру, — адже найбільший вчений не перевіряє всіх знань, які він отримав у школах та університетах, не передоводить усі теореми і не ставить сам експерименти для підтвердження чи відкидання пропонованих йому істин. Кожна нормальна людина може бути здатною і на «ненормальну» самопожертву заради близьких, і на егоїстичний вчинок. Ні в особистій психіці, ні в психіці спільноти не можна обійтися «поясом норми» — завжди є якісь аномалії, викиди у бік надмірної некритичної віри чи несамовитих претензій, зриви або до невиправданої жорстокості, або до самознищення, явища відмови від свободи у вигляді імітації смерті — аскези, зрештою, волонтаризм аж до порушення елементарних, ледве не інстинктивних заборон. В суспільній організації паралель цим

мутаціям поведінки нормального індивіда можна вбачати в існуванні анти-структур, що суперечать фундаментальним принципам суспільства.

В тоталітарних суспільствах влада і насильство вторгаються в позавладні сфери, до дискурсів, у яких за нормальних умов є свої несилкові критерії прийняття та відкидання пропозицій. Сфера нормальної — інтелектуальної, вольової та чуттєвої — діяльності в тоталітарному суспільстві існує, але вона невинувато і неприродно звужена. Тоталітарне суспільство знає не тільки диктат в інформаційній сфері, а й економіку, збудовану і керовану за ідеологічними принципами. Таке суспільство погано структуроване. Щоразу воно змушене апелювати не до норми, а до доцільності та для досягнення своїх цілей вдаватися до насильницьких засобів. Тоталітарне суспільство утворюється, щоб концентрувати всі зусилля навколо певної мети і зробити можливим неможливе. І іноді йому це вдається.

Які ж групи в тоталітарному суспільстві переважають? Нормальні чи ненормальні? Пасіонарії чи виродки-єгоцентристи? Чи так ставити питання хибно — адже морально-психологічні якості групи лідерів не залежать від того, чи суспільство є тоталітарним, чи воно є демократичним?

Ми повертаємося до проблеми еліти, коли йдеться про переважні групи тоталітарного суспільства, що дійсно є елітами або тільки привласнюють собі видимість елітарності, утискаючи справді елітарні особистості та групи. Що таке еліта? З чим ми її зіставляємо, що таке протилежність «еліти — маса? натовп? простолюди?» Це питання має різні відповіді залежно від типу суспільства. В соціально-становому суспільстві і його граничній формі — кастовому суспільстві соціальні групи ізольовані спадково, і «вищі» групи — воїни, жерці — є «елітою» за визначенням і за народженням, як «нижчі» є від народження «простолюдом». «Простолюдові» недосяжні вищі шаблі культури, монополізовані «вищими станами», хоча при цьому «простолюди» культурно може бути не «нижчим», а просто «іншим», створюючи невичерпну культуру фольклору.

Двозначність протиставлення особливо виразна в класових суспільствах, де, на відміну від соціально-станових, соціальні групи формуються більш-менш вільно, на ґрунті власницьких відносин, різних форм влади, освіти, доходу і багатства і де належність до соціального класу не співвіднесена з походженням, освітою чи культурністю. Над класовою структурою тяжіє спадщина соціально-станової. На перших етапах формування класового суспільства, коли діють ще соціально-станові критерії, так званий «третій стан» насправді являє собою надзвичайно строкату в класовому, культурному і майновому сенсі спільноту, та й дворянство дуже різниться за походженням, освітою і багатством (у Франції, наприклад, «дворянство шпаги» почувало себе елітою стосовно нобілізованого чиновницького «дворянства мантиї»). У класовому суспільстві, де соціальні координати визначені відносинами власності, є певна соціальна мобільність. У Європі середини ХХ сторіччя з цієї точки зору клас працедавців (по-марксистськи,

«буржуазія») налічував близько 5–7% населення, клас самозайнятих («дрібна буржуазія») — близько 7–10%, а від 83% до 88% населення належало до найманих працівників; зокрема менеджерів, супервайзерів та виконавців. У культурно-політичному вимірі менеджери радше становлять один клас із працедавцями, за способом життя майже не відрізняються від них і дуже далекі від нижчих верств найманих працівників. Але якщо еліта — це просто вища група свого класу, соціального стану, професійної спільноти тощо, то можна говорити і про робітничу, селянську (фермерську), фінансову, релігійну (церковну) еліту, і про політичні еліти тощо.

На відміну від концепцій соціальних класів (К. Маркс, М. Вебер, К. Мангайм, П. Сорокін), концепції еліти протиставляють нижчі та вищі рівні компетенції і вже як наслідок — соціальні позиції. Такий вимір є цілком правомірним, але тут можливе змішування понять. Рух бідних класів суспільства — це не те саме, що рух простолюду. «Нижчі класи» не є простолюди. Вони мають свої еліти, в історії на бік знедолених часто переходили кращі пасіонарії з вищих класів, що мали чудову освіту й керувалися високими цінностями. Комуністичні рухи виникали не як рухи простолюду, а як рухи бідних класів; вони нерідко захоплювали шляхетних молодих людей з вищих класів, різні верстви суспільної еліти. В Росії кінця XIX — початку XX сторіччя еліти різних класів суспільства переходили переважно до опозиційних або революційних рухів, зокрема до ліворадикального більшовицького.

Тоталітарне суспільство може бути різним за класовими характеристиками: з диктатом заможних класів і суспільних верств чи з диктатом бідних класів. Воно може виокремлювати правлячу верхівку і не за класовими, соціально-становими тощо критеріями: до неї відбиратимуть з еліт, із сірених пересічних, соціально невиразних людей, що імпонують масам, з агресивного простолюду. Воно може культивувати пристрасний альтруїзм і самопожертву першопроходців до раю на землі, а може кидати вульгарні егоїстичні гасла і ґрунтуватися на безмежно жорстокому кар'єризмі. Незмінним буде лише brutальне насильницьке придушення суперників з опертям на байдужість мас чи їхню злобну недоброзичливість до «спільного ворога». Важливо, що таке суспільство виокремлює безконтрольну верхівку, наділену тотальним контролем над думками та поведінкою величезних мас. Якщо панує егалітарна ідеологія, верхівка володарює «від імені і за дорученням» мас, вдає, що джерелом її владних повноважень є не надзвичайна природа еліти, а її ідейний багаж, що його слід сприймати з релігійним ентузіазмом. Якщо панує ідеологія елітаризму та ієрархії, право на владу дає нібито надзвичайна природа еліти — расова, національно-духовна, релігійна тощо. І в обох випадках місце суспільних еліт швидко заповнює простолюди, більш пристосований до абсолютного панування і підкорення.

Тоталітарне суспільство нагадує граничного егоцентрика, позбавленого почуття реальності, не обмеженого жодними нормами і цінностями, що їх він творить за власними забаганками диктатора, якому необхідна підвладна

маса простолюд, підпорядкованого сліпо — внаслідок чи то переконання у своїй вищості, чи то сповідування догматизованих вірувань. Тоталітарне суспільство за аналогією з індивідом, що перебуває нижче за норму, близько до стану розпаду — і водночас вище за норму, ближче до самовідданої пасіонарності. У такому суспільстві немає засобів розрізнити високе й низьке, безкорисливу пасіонарність і безмежно егоцентричну претензійність. Воно несе в собі віруси хаосу і смерті.

У цьому розумінні тоталітарне суспільство нагадує ненормального індивіда. Воно є хворе суспільство.

ДЖЕРЕЛА

Гантінгтон, С. (2006). *Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку*. Львів: Кальварія.

Зонтгаймер, К. (2009). *Як нацизм прийшов до влади*. Київ: Дух і літера.

Конквест, Р. (2007). *Жива скорботи: радянська колективізація і голодомор*. Луцьк: Терен.

Поляков, В.А. (2007). *Голод в Поволж'є, 1919–1925 гг.: происхождение, особенности, последствия*. Волгоград: Волгоградское научное издательство.

Одержано 26.11.2018

Myroslav Popovich

CRISIS OF CIVILIZATION AND SOCIAL PROGRESS. UKRAINE

Since the age of Enlightenment, the idea of progress obtains the highest level of legitimacy. This idea is based on the belief that everything in the life is changing for the better. Therefore, the notion that there is some global purpose of historical process which we follow up, seems groundless. The author points that the development of civilization is not directional. The process of evolution may include lapses, like the decline of moral values while scientific and technical problems are being successfully solved. This may cause disastrous consequences. One of the examples of catastrophic deviation was the dictatorship of Stalin and the communist party on the territory of Ukraine in 1920-1950. The author investigates, how the metamorphosis of the organization of the formal revolutionaries occurred in cultural and historical contexts. Thus, the most violent conflicts arise at the intersection of several cultural traditions and are caused by the incompatibility of historical background of different communities.

Keywords: social progress, civilizations, social evolution, social crisis, soviet history.

Попович, Мирослав — український філософ і громадський діяч, академік НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, доктор філософських наук, професор, директор Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (2001–2018).

Popovich, Myroslav — Ukrainian philosopher and public figure, academician of National Academy of Sciences of Ukraine, Merited figure of science and technology of Ukraine, doctor of philosophy, professor, Head of H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the NAS of Ukraine (2001–2018).
